

Класичні теорії комізму від Аристотеля до Канта

Rostyslav Semkiv

Classical theories of humor from Aristotle to Kant

The author stresses the necessity of multiplied approach to definition of humor and its forms. Three main traditional theories of humor are outlined. These are the superiority theory, the incongruity theory, and the relief theory. The superiority theory tends to root humor in the feeling of advantage one imagines towards another. In this case we laugh at the person, who is estimated as worse, than we are. The incongruity theory roots humor in the situation of totally unexpected accident. The deception of our expectations may cause the humoristic outburst. The relief theory appreciates humor as the way of the weakening of psychic tension. If we foresee danger, but it passes away, humor appears as the result of security enjoyment feeling.

The author analyzes the influence of Aristotle, Augustine the Saint, and Immanuel Kant onto the formation of these theories of humor. Since Aristotle and his Poetics till the late XVIII century the superiority theory dominated in the definitions of humor. This theory was ethical one, and established strict rules concerning which persons or situations were to be regarded as humorous. Superiority theory's legacies can be observed even further in the XIX–XX centuries in writings of G. W.F. Hegel, A. Bergson, or Russian structuralist V. Propp.

УДК 82.0:141.1(38+430)

У статті наголошено необхідність множинного підходу до визначення понять, пов'язаних із комічним. Окреслено три найбільш традиційні теорії комічного — вищости, невідповідности та звільнення. Проаналізовано вплив уявлень Аристотеля, Августина Блаженного та Іммануїла Канта на становлення теорій комічного.

Ключові слова: комічне, теорії комічного, гумор, бурлеск, сатира, іронія.

On the other hand, though St. Augustine mostly relies on the superiority theory of humor, we can find out the traces of both modern theories in his writings. He distinguishes two different types of humor: the abusive satirical laughter and the joyful one, the first of which can be described by means of superiority theory, but the latter is better understood in the context of incongruity and relief theories. Immanuel Kant de-facto establishes the foundations of incongruity theory, but also proposes some physiological foundations of laughter, what is closer to the prospects of the relief theory.

Keywords: comic, theories of humor, humor, burlesque, satire, irony.

Дослідження категорії комічного не перебуває в центрі зацікавлень українських літературознавців. Є лише нечисленні монографії, що фокусуються на окремих жанрах чи формах комічного або творах, у яких функціонує комізм [5; 6; 7; 8; 10]. Це прикра ситуація, з огляду на виняткову потужність сміхової та гумористичної літератури в українській традиції: від мандрованих дяків до Івана Котляревського, від Степана Руданського до Остапа Вишні й Юрія Андруховича. Роль комізму та варіативність його наявності в українському письменстві ще належить оцінити.

З другого боку, вітчизняним дослідженням комічного в літературі часто бракує ширшого теоретичного підґрунтя. Науковці, що досліджують комічне, найчастіше покликаються на працю Анрі Бергсона «Сміх» (1900), дослідження Зигмунда Фройда «Дотеп та його стосунок до несвідомого» (1905), Михайла Бахтіна «Творчість Франсуа Рабле і народна культура Середньовіччя й Ренесансу» (1965). На всьому постсоветському просторі досі авторитетне джерело являє собою праця Владіміра Проппа «Проблеми комізму і сміху» (1967), а також роботи советських літературознавців Юрія Борева, Якова Ельсберга, Юрія Івакіна, Юрія Манна, Юрія Тинянова, Ольги Фрейденберг. В українських дослідженнях ми, фактично, не зустрінемо покликання на праці західних вчених із другої половини ХХ ст. Така вузькість підходу залишає нас без новітніх поглядів на комічне загалом [15; 22] та на його окремі форми: пародію [19; 20; 24], сатиру [13], іронію [11; 17; 18; 21; 23]. Можемо навіть із певністю констатувати хибне трактування декотрих форм комічного, унаслідок такої вузькості теоретичної бази, що, звісно, потребує корекції. Отже, є сенс окреслити кілька загальних теорій комічного, рівночасно наголосивши хибність ігнорування множинності їх і зведення всього багатства

поглядів на комізм до одного, котрий приймають, ґрунтуючись лише на уявленнях Берґсона та Проппа. Навіть у класичну епоху, яку розглядаємо (від Аристотеля до Канта), можемо вказати на появу та розвиток одразу трьох впливових теорій комічного.

Найдавнішою є **теорія вищости**, що постає з міркувань Аристотеля в його «Поетиці», де розмежовано жанри трагедії та комедії: “У цьому й полягає різниця між трагедією та комедією — остання воліє відтворювати образи людей гірших, ніж наші сучасники, а перша — кращих” [2, 41]. Тобто смішним поставатиме те, що викликає у нас відчуття вищости, критичної переваги. Таким чином, комічний гандж може бути заснований на незнанні та/або браку чуття міри, що притаманні певній особі. Натомість автор цілком може допускати таку ваду зумисне, для продукування комічного ефекту: “Отже, не до речі вживати цей спосіб — смішно, для всіх видів слова повинна бути міра. Справді, якби хто вживав метафори, діалектизми та інші види слів не до речі і навмисно для сміху, то він саме цього і досягнув би” [2, 78]. У всіх випадках оцінка питомого комізму явища потребує певної позиції арбітра, котрий бачить міру, є кращим знавцем у вищій щодо дилетантів позиції.

Звісно, Аристотель не був першим у своїх поглядах: він уже підсумовував певну традицію, у межах якої писали Протагор, Епіктет, а також його вчитель Платон, а ці мисленники взагалі не розуміли користи від комічного і вважали сміх за деструктивну емоцію, якої варто уникати. Платон гадав, що “вартісні люди” взагалі не повинні сміятися [22, 4]. Натомість Аристотель вважає сміх корисним задля покращення особистісної моралі. У цьому полягає джерело сміху: він постає зі споглядання недосконалости. Ці два уявлення Аристотеля (вищість того, хто сміється, та інструментальність, корисність сміху) домінували до кінця XVIII ст.

Саме такий погляд на комічне приймають чільні християнські мислителі. Так, у «Сповіді» Августин Блаженний не раз говорить про зверхній сміх, який, головним чином, викликає в нього неприйняття. Наприклад, у випадку “втіхи з чужого горя (коли глядачі спостерігають бій гладіаторів або коли хтось висміює своїх ближніх)” [1, 41]. Там само він критикує самовпевнених молодиків із Карфагену, які “зухвало нападали на просту сором’язливість недосвічених ... глузуванням і кпинами виводили їх з рівноваги, щоб тільки наситити свою злобну радість” [1, 35]. Утім, проблема тут не в методі, не в самій теорії смішного, а у спрямуванні комізму. Якщо сміятися з наївних є вчинком ницим, то пихаті, навпаки, *заслужують* кпинів. У праці Августина «Про град Божий» читаємо, що Сократ “незвичайною дотепністю драгував і виставляв на світло глупоту неуків” [16]. Попри те, що ставлення Сократа до комізму не варто трактувати так

однозначно, цілком очевидно, що Августина йдеться про наявність певної моральної вищості, з позиції якої висміювати не лише можна, а й потрібно.

Погляди на сміх та комічне у Августина комплексніші, ніж на те можна було б стереотипно чекати від людини IV ст.н.е. та ієрарха Церкви. Адже в більшості випадків, коли говорять про комізм у контексті християнства й далі — цілого середньовіччя та ренесансу, діє ретроспективний погляд Бахтіна з його опозицією, у якій *офіційну владу Церкви* протиставлено *сміховій культурі площі*: “Цілий неозорий світ сміхових форм і проявів протистояв офіційній та серйозній (у своєму тоні) культурі церковного й феодального середньовіччя” [3, 8]. У своїй центральній праці Бахтін панорамно описує явища гротеску, бурлеску, карнавалу, проте наведена вище опозиція надто схематична: церква не ставилась однозначно негативно до сміху, навіть у його карнавальних проявах. З огляду на історичні обставини, у яких пише Бахтін, він не може заявити про це напряду, проте зазначає ось що: “У подальшому розвитку сміхової латинської літератури виникають пародійні дублети буквально на всі моменти церковного культу та віровчення. Це так звана “*ragodia sacra*”, тобто “священна пародія”... Ця література майже неозора. І вся вона була освячена традицією та певною мірою толерована Церквою” [3, 20]. Як ми вже бачили вище й побачимо далі, ставлення до сміху навіть такого високого церковного ієрарха, як Августин Блаженний, не є однозначним, тому протиставляти церковне як усущіль серйозне світському (комічному) схематично та не коректно.

Попри сказане, і християнські мислителі середньовіччя (наприклад, Тома Аквінський), і пізніші секулярні філософи (Томас Гоббс і Георг Гегель) пояснюють комічне найперше через теорію вищості. Гоббс пише: “... Якщо відчуття нашої вищості являється нам миттю, ми майже напевне сміятимемося” [22, 6].

З другого боку, хоча тепер теорія вищості не є панівною, можемо подибати численні її рудименти. Так, коли Пропп наголошує, що головним для нього є сміх насмішкуватий, він також має на увазі цінність засадничої для теорії вищості етичної функції комічного.

Сліди теорії вищості можемо помітити навіть у чільного теоретика іншого підходу (теорії невідповідности) Бергсона. Наприклад, він пише ось що: “Отакою має бути роль сміху. Завжди дещо образливий для того, кого він переслідує, сміх насправді є чимось на кшталт засобу суспільного вишколу” [4, 109]. Тобто теоретик все одно стверджує певну вищість того, хто сміється: досконале висміюватиме недосконалість, а жалюгідне завжди буде смішним.

Появу **теорії невідповідности**, котру репрезентує Бергсон і котра сьогодні домінує серед спроб пояснити природу комічного,

пов'язують із відповідними міркуваннями Іммануїла Канта в його праці «Критика естетичної здатності судження» («Kritik der Urteilskraft», 1790). Згідно з цим підходом, ми сміємося, бо наткнулися на несподіванку; при цьому не кожна несподіванка викликати сміх, але все смішне має містити несподіванку. Загальновідомим є Кантове визначення сміху як «афекту від раптового перетворення напруженого чекання в ніщо» [9, 173]. Пишучи так, він робить одразу дві революційні зміни, які суттєво відрізняють це досі актуальне визначення від давнішого, даного Аристотелем.

По-перше, Кант урівнює у праві на сміх усіх суб'єктів, без огляду на їхню гідність чи достойність. Тобто сміятися може будь-хто і будь із кого — не лише пан зі слуги, а й слуга з пана, щойно хтось із них опиниться в ситуації невідповідності. По-друге, якщо результатом очікування є принципове «ніщо», яке й має викликати сміх, то ефект такої операції нульовий і про жодну виховну мету вже не йдеться. Кант додає: «У всьому, що збуджує бадьорий, непогамовний сміх, повинно бути щось безглузде (у чому, таким чином, розсудок сам по собі не може знаходити жодної задоволеності)» [9, 173]. Таким чином німецький мисленник демократизує сміх і естетизує його, відступаючи від етичної ангажованості, яку бачимо в Аристотеля.

Підсумовуючи, ми могли б назвати ці дві класичні теорії комічного, теорії Аристотеля й Канта, етичною та естетичною.

Цікаво, що зародки пізніших теорій можна знайти в давніших мислителів. У вже цитованого Августина Блаженного бачимо тези, цілком співмірні з теорією невідповідності. Він пише так-от: «...Ніхто легко не сміється, коли він сам, ...однак і самотніх, відокремлених людей без будь-чийої присутності розбирає сміх, коли щось смішне спаде їм на думку» [1, 31]. Тобто це вже не сміх когось із когось, не ангажований комізм, покликаний виховати, а самодостатній сміх як пригадування смішної ситуації — випадку невідповідності, коли справдилося неочікуване.

Насправді Августин розмежовує два основні типи сміху. Окрім знущального комізму, від котрого дистанціюється, він пише про радісний сміх, який характерний для справжніх вірян:

Бо й Ти, милостивий Отче, більше радієш "з одного, що покаюся, ніж з дев'яносто дев'яти праведників, які не потребують покаєння". А щодо нас, то нашій радості немає меж, коли чуємо, з якою радістю пастир несе на плечах вівцю, що заблукала, і як радіють усі сусіди, коли жінка віддає назад у Твою скарбницю знайдену нею драхму. І великі радощі урочистого свята Дому Твого витискають нам сльози з очей, коли читаємо в ньому притчу про молодшого сина Твого, що "був мертвий і ожив, що загинув і відшукався" [1, 131].

А у трактаті «Про град Божий» Августин наголошує, що радість є наслідком переходу від зневіри до віри і як приклад наводить історію Сари, дружини Авраама, котра попри свій старечий вік, з ангельського благословення завагітніла. Радісні батьки називають сина Ісаак, що в перекладі й означає «сміх». Отже, відхід від зневіри результує у радість, а та веде до радісного сміху — ось формула комічного в Августина. І вона розуче нагадує тези значно модернішої **теорії звільнення**. Розмежування, яких доходить Августин, уже не можуть бути описані теорією вищости: «Сміх Авраама — це торжество радості, а не насмішка невіри» [16].

Так само й Кант, пишучи про механіку сміху, який, виникнувши, розслаблює увесь організм, фактично проговорює тези теорії звільнення, згідно з якою сміх виникає через доконечну потребу вивільнити надлишкову психічну енергію, що нагромаджується в організмі [9, 173].

Можемо зробити висновок, що Аристотелева теорія комічного — теорія вищости — попри те, що вона зберігає вплив і досі, насправді почала втрачати актуальність уже доволі давно. З другого боку, сліди новіших теорій — невідповідности, звільнення — ми можемо знайти задовго до остаточного їх формулювання. Однак кожна наступна теорія не лише заперечує попередню, а й частково базована на ній, що можемо бачити і в Аристотеля, і в Августина, і в Канта, тези яких у певних випадках справджуються й сьогодні.

Список використаних джерел

1. *Августин Аврелій (Блаженний)*. Сповідь. Київ: Основи, 1997.
2. *Аристотель*. Поетика. Київ: Мистецтво, 1967.
3. *Бахтин, М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. Москва: Художественная литература, 1990.
4. *Бергсон, А.* Сміх. Київ: Дух і Літера, 1994.
5. *Віннікова, Н.* Дискурс української літературної пародії. Київ: Наукова думка, 2014.
6. *Грабович, Г.* До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. Київ: Основи, 1997.
7. *Гундорова, Т.* Кітч і література. Київ: Факт, 2008.
8. *Єремєєва, К.* Бити сатирою. Журнал «Перець» в соціокультурному середовищі Радянської України. Харків: Раритети України, 2018.
9. *Кант, І.* Естетика. Львів: Аверс, 2007.
10. *Нога, Г.* Звичаї тієї з давніх школярів бували: Український святковий бурлеск XVII–XVIII століть. Київ: СтилоС, 2001.
11. *Рорти, Р.* Случайность, ирония и солидарность. Москва: Русское феноменологическое общество, 1996.

12. Семків, Р. Іронічна структура: типи іронії в художній літературі. Київ: Києво-Могилянська Академія, 2004.
13. Слотердайк, П. Критика цинічного розуму. Київ: Тандем, 2000.
14. Фрейд, З. Остроумие и его отношение к бессознательному. С.-Петербург: Азбука, 2006.
15. Attardo, S. Humorous Texts: A Semantic and Pragmatic Analysis. Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 2001.
16. Aurelius Augustine. The City of God. Vol. I.
<http://www.gutenberg.org/files/45304/45304.txt>
17. Booth, W. A Rhetoric of Irony. Chicago: Un. of Chicago Press, 1974.
18. Colebrook, C. Irony. London: Routledge, 2004.
19. Dentith, S. Parody. New York: Routledge, 2000.
20. Hutcheon, L. A Theory of Parody: The Teachings of Twentieth-Century Art Forms. London; New York: Methuen, 1985.
21. Hutcheon, L. Irony's Edge: The Theory and Politics of Irony. London; New York: Routledge, 1994.
22. Morreall, J. Comic Relief. A Comprehensive Philosophy of Humor. Chichester: Blackwell Publishers, 2009.
23. Muecke, D. Irony and the Ironic. London; New York: Methuen, 1982.
24. Rose, M. Parody: Ancient, Modern, and Post-modern. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
25. Семків, Р. «The Return of Burlesque: Comic Forms in Contemporary Ukrainian Literature, 1985–2010» [у вид.:] КИЇВ-МОГИЛА HUMANITIES JOURNAL. 2 (2015).
<http://kmhj.ukma.edu.ua/article/view/51041>